

БОРОТЬБА З ІУДАЇЗМОМ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ РОКІВ НЕПУ

Питання історії боротьби із єврейською національною традицією розглядалися в багатьох працях радянських авторів періоду 20-х років ХХ століття. Із них насамперед слід назвати ті, в яких досліджувалися різні проблеми теорії та практики антирелігійної пропаганди в Радянській Україні, історія розвитку атеїзму. Це – монографії Б.Завадовського “Мойсей або Дарвін” і М.Шейнмана “Про рабинів і синагоги”. В кінці 20-х – на початку 30-х рр. також з’явилися збірки “Антирелігіозер лербух”, “Комсомоліше Агада”, в яких розглядалися проблеми історії іудаїзму, його основні джерела, проводилась критика його основних елементів з точки зору матеріалістичних підходів. Одним з головних завдань, сформульованих авторами цих досліджень, було протиставлення єврейської традиції новій комуністичній ідеології, гегемонія якої була на той час важливою складовою частиною реалій суспільно-політичного життя України.

В 30-ті роки проблеми антирелігійної пропаганди різними державними установами в Україні порушувалися в працях Брука, Рановича та ін. [Брук Г.Я. О крещении и обрезании.- М., 1937; Ранович А.Б. Еврейские осенние праздники.- М., 1931] Потім тема антирелігійних переслідувань у вітчизняній історіографії була на декілька десятиріч взагалі забута. Лише в 90-ті рр. завдяки публікаціям газети “Єврейські вісті”, підручнику Ф.Горовського, Я.Хонігсмана, А.Наймана, С.Єлисаветського “Євреї України” знову були підняті проблеми антирелігійної діяльності влади у 1920-х рр.

На початку 20-х років в Україні розгорнули діяльність створені при губернських виконкомах підвідділи з ліквідації майна релігійних організацій. Велику роль в проведенні такої роботи відіграв передусім підвідділ при Київському губвиконкомі, створений одним з перших в Україні. З його ініціативи була проведена робота зі збору інформації про наявність цінностей в синагогах Київського регіону. В зв’язку з тим, що на Київщині в 1920 році нараховувалось 72 синагоги і 483 єврейських молитовних будинків, ця робота проводилася протягом декількох років в умовах активного опору віруючих. Водночас влада

* Козерод О.В. – докторант Інституту етнонаціональних досліджень НАН України.

на цьому етапі шукала виправдання своїм діям, в зв'язку з чим розгорнула масову агітаційно-пропагандистську роботу, спрямовану на критику “застарілої релігійної свідомості”. Так, в одному зі звітів агітаційного відділу Одеського губкому КП(б)У наголошувалося: “Визнати діяльність єврейського робітничого клубу (Євробдім), безумовно, необхідно. Про найближчі заходи: провести на колишньому млині Вайнштейна доповідь т.Шпраха “Про клерикалізм” і лекцію на колишній табачній фабриці Попова” [Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ) ф. 1, оп. 20, спр. 1534, арк. 1]. Крім пропаганди, влада також вдається до заходів, які б допомогли їй у ідеологічній боротьбі за єврейську молодь. У 1921 р. з Харкова почали надходити вказівки щодо рішучої боротьби із єврейськими релігійними школами, які виконувалися на місцях. Постановою від 9 квітня 1921 року євсекції Чернігівського губвідділу Наркомосвіти передбачалося: “...ліквідувати існуючі в нашому місті єшиботи. Ні в якому разі не зберігати їх ні під яким приводом” [Марценюк С., Симоненко В. Єврейська громада Чернігівщини // Єврейські вісті.- 1994.- №17/18.- С. 4]. Такі самі заходи були проведені на Полтавщині. Перша безпартійна конференція, яка проходила з 31 травня по 4 червня 1922 року в м. Лубни, констатувала: “Приймаючи до уваги те, що хедери гальмують справу нормального виховання дітей, існування їх у майбутньому категорично забороняється” [Державний архів Полтавської області (ДАПО) ф. Р-2266, оп. 1, спр. 10, арк. 5].

Паризька газета “Єврейська трибуна”, описуючи ситуацію, яка склалася в м. Юзівці на той час, повідомляла: “Перебувають під слідством вчителя хедерів, у зв'язку з тим, що, незважаючи на кількаразові накази, хедери й надалі функціонують” [Хроника // Еврейская трибуна.-1923 - 2 февраля - С. 8]. Суди різних регіонів виносили тоді суворі вироки. Так, у Конотопі вчителів, які були звинувачені у викладанні в єшивах, присудили до двох років ув'язнення [Хроника // Еврейская трибуна.- 1922.- 4 апреля.- С. 2].

Однією з поширених форм боротьби з викладанням Тори в Україні того часу була практика “антирелігійних судів”. Так, під час антирелігійної кампанії в м. Прилуки у січні 1922 р. відбувся суд над хедером, про який розповідав один з його учасників: “Двічі - від 11-ої години ранку до 3-х г. дня, відбувався суд над хедером, який викликав великий інтерес, на кожне засідання продавалися квитки по 3.000 крб., одночасно спекулянтами вони перепродувалися по 150.000 карбованців. Одноголосно прийняли резолюцію про ліквідацію

хедерів, після чого усі з ентузіазмом співали “Інтернаціонал”...” [ЦДАОГУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1536, арк. 22]

В цей період також поширеною стає практика “тематичних судів”, один з яких проводився, зокрема, в Одесі: “В Судний день був влаштований в клубі Р.Люксембург “Суд над Судним днем”, який мав великий успіх й був відвіданий 300 робітниками. В Євробдомі проведені “Суд над новою економічною політикою” і “Суд над хедером”. Обидві кампанії пройшли без особливого успіху в зв’язку з важкими об’єктивними умовами, з одного боку, та відсутністю будь-яких коштів, з іншого (грудень 1921 р.)” [Там само.- спр. 1534, арк. 46, 50]. Реакція світової громадськості на події в Радянській Україні змушують владу провести низку заходів, спрямованих на легітимізацію атеїстичної політики. Постановою Ради Народних Комісарів від 21 січня 1921 року влада обмежує цивільні права єврейських релігійних діячів, забороняючи їм: “1) займати будь-які посади по відділах народної освіти, юстиції, землеробства, управління та продовольства; 2) займати будь-які посади, що оплачуються вище 16 розряду за тарифною сіткою...” [Право Советской России - Вып. 41.- Прага, 1925.- С. 196] Внаслідок цього релігійні євреї були віднесені до нижчого в Радянської Україні розряду “непрацюючих”. Крім того, були скасовані всі привілеї щодо трудової повинності та служби в армії. Згідно з роз’ясненням №264 від 8 квітня 1920 року, не було “встановлено жодних вилучень для духівництва стосовно трудової повинності”, а відповідно до постанови №680 від 27 листопада 1922 року “воно підлягало на загальних основах для військової служби” [Там само].

Такі зміни в ставленні влади до представників релігійних громад, природно, не могли не вплинути на загальний устрій інституту єврейської громади. Вони сприяли відчуженню єврейської інтелігенції від політики влади Рад. Контроль за сферою виробництва швидко переріс у контроль за суспільним і особистим життям людини. Особливо активно в цей період влада втручалася в сферу єврейської освіти та сімейного виховання. Так, агентство “Юдіше Пресцентраль Цюріх” (№211) повідомляло 19 жовтня 1922 року: “Один рабин, що прибув нещодавно в Палестину, підтверджує факт переслідування євреїв радянською владою. Так, один 90-літній старець був заарештований за те, що змусив молитися своїх онуків. На синагоги накладаються великі податки, півмільйона на кожну. Рабини є відповідальними за виконання цих розпоряджень” [Хроника // Еврейская трибуна.- 1922.- 19 октября.- С. 5].

З метою поступового встановлення контролю над єврейським життям у Радянській Україні було вироблено спеціальну процедуру стосовно усіх релігійних і сіоністських організацій, що складалася з двох основних етапів: закриття всіх організацій та їх перереєстрація. Так, газета “Комуніст” (Харків) 21 липня 1923 року писала: “1. Порядок закриття молитовних будинків. Внаслідок скарг від груп віруючих, які надходять до НКВС, про те, що в тому або іншому місці райвиконкоми, за своєю ініціативою, без санкції на те вищестоящих виконкомів, закривають молитовні будинки. НКВС роз’яснює, що будь-яке закриття молитовних будинків різноманітного віросповідання не може відбуватися без попередньої згоди губліквідкомів, які зобов’язані свою постанову про закриття спрямовувати в НКВС, і лише після постанови та одержання санкції з центру – виконувати” [Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-845, оп. 2, спр. 940, арк. 74]. Всі релігійні общини були змушені пройти реєстрацію в окрвиконкомах, сплативши відповідний місцевий і гербовий збір.

Однією з перших міських громад України, зареєстрованою Радянською владою в двадцяті роки, була Харківська релігійна громада начолі з Єліей-Гіршем Мілейковським. У статуті, поданому на реєстрацію, декларувалися її основні завдання: “а) утримання духовного рабина і помічників для спостереження за релігійними обрядами; б) наймання різників і м’ясників для виготовлення і продажу кошерного м’яса, ковбаси та ін.. ж) організація і утримання богословських курсів для дорослих від 18-ти років” [Там само.- спр. 925, арк. 38-38 зв]. Важливим завданням Радянської влади в Україні було об’єднати усі існуючі релігійні організації у декілька значних, що дозволило б встановити повний контроль над ними відносно невеликими силами. Так, у столиці України була створена Рада релігійних громад, яка складалася з уповноважених харківських єврейських молитовних будинків. Вони обиралися у всіх молитовних будинках з такого розрахунку: двоє уповноважених від кожних ста віруючих [Там само.- спр. 940, арк. 74].

Складовою частиною політики Радянської влади щодо єврейської релігії було поступове зменшення кількості вже існуючих синагог шляхом їх закриття. Початок цієї кампанії відноситься до 1921-1922 рр. Вона проводилася під прикриттям відповіді на “звернення” трудящих щодо закриття тих або інших будинків єврейського релігійного культу. Форми звернення були досить типовими. Зокрема в одному з них зазначалося: “Ми, робітники міськмлина імені тов. Зінов’єва заявляємо Нацмену, що вже давно

пора закрити синагогу Бродського, яка стала в останній час біржею спекуляції і контрреволюційно-агітаційним центром. Тому ми прохаємо закрити її і замість неї відкрити робітничий клуб, орган, де буде виковуватися червона спайка робітників та селян. Далі йдуть 57 підписів” [ЦДАГОУ, ф. 413, оп. 1, спр. 24, арк. 1].

Рішення завжди приймалося на засіданнях Президії губвиконкому, яка брала на себе всю відповідальність за його виконання. “Президія одеського губвиконкому, - вказувалося у цьому конкретному випадку, - на своєму засіданні від 6-го листопада постановила вимоги єврейських робітників задовольнити – закрити Бродську синагогу” [Там само.- арк. 37].

Водночас у окрвиконкоми усіх міст України починають надходити численні скарги і листи з проханням закрити синагоги, які відвідують тисячі віруючих. Деякі з них не знаходили відгук у органах міської влади. Так, члени 2-ї Єврейської молитовні по вул. Гражданській №11/13 у м. Харкові писали: “Харківським Окрісполкомом був спрямований на розгляд Міськради документ про передачу нашої молитовні Укрмедторгу для використання під склад... У Харкові було раніше 18 молитовних будинків і синагог, ... залишилося лише три... Існуючи вже більш 100 років, наша молитовня є першою єврейською молитовнею у Харкові, заснованою ще кантоністами. Закриття її тому ... особливо відчутно вдарить по почуттях віруючих” [ДАХО, ф. Р-845, оп. 7, спр. 147, арк. 16-16 зв.]. У відповідній записці, яка була надіслана губвиконкомом у вищі органи влади, відзначався справедливий характер нарікань віруючих: “Робітники-євреї, які ще не жили своїх релігійних забобонів, цілком справедливо нарікали на Радянську владу, що іудейська релігія як переслідувалася, так і переслідується зараз. Підставою для цих дорікань було те, що жодного парафіяльного православного храму ніде не займали. Радянська влада жодної релігії не пригноблює, але жодній з релігій не дає якихось переваг, пільг, привілеїв, вилучень із загального правила. Закриття молитовних будинків тільки одного іудейського віросповідання є безумовним порушенням декрету про відокремлення церкви від держави. 26-XI-1922” [ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 113, арк. 7].

Загалом слід відзначити, що основною формою боротьби з релігійною свідомістю стає масова пропаганда. Країну лихоманило від антирелігійних семінарів, гуртків, лекторіїв. У 1922 році з’являється антирелігійна періодична преса. Накладом більше 14 тис. примірників видається всесоюзна газета “Атеист”; газета “Безбожник” та журнал “Безбожник”. Для координації діяльності роботи на місцях 19 жовтня

1922 р. разом з 6-м відділом ДПУ розгорнула свою діяльність “Комісія з питань відокремлення церкви від держави”, склад якої був затверджений Політбюро.

У багатьох колективах різних регіонів України в цей час розгортаються дискусії щодо ролі нових органів керівництва єврейською громадою – євсекцій та методи роботи щодо вилучення релігійних установ та інститутів з громадського й суспільного життя. Так, в протоколі зборів комуністів-євреїв одеської євсекції зазначалося: “Тов. Борисевич підкреслив, що зараз, коли євсекція починає працювати, відчувається великий інтерес... Тов. Волинський вважає, що будуть незначні труднощі, бо про політпросвітницьку роботу серед одеських єврейських робітничих мас єврейською мовою нічого казати у зв’язку з тим, що вони не розуміють по-єврейськи, особливо на літературній мові... Тов. Рабінович у своїй промові говорить, що попередній доповідач не правий щодо того, що одеська “Молдаванка” погано розуміє єврейську літературну мову. Вони ще гірше розуміють російську літературну мову” [ЩДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 33].

Подібні дискусії відбувалися й в інших регіонах Радянської України. “Зміст нашої роботи, - зазначалося у резолюції губнаради єввідділів КПУ Полтавщини, - повинен бути спрямований на те, щоб вирвати трудящі єврейські маси з-під впливу буржуазно-клерикальних елементів, звільнити їх від сіоністської “голус” ідеології” [Там само.- арк. 34].

Важливим завданням антирелігійної політики в Україні було вилучення з синагог всіх цінних речей із золота та срібла. Кошти, отриманні від цієї кампанії, повинні були бути спрямованими на допомогу потерпілим від голоду. В Києві велику роботу з вилучення з синагог матеріальних цінностей розгорнув Київський губернський комітет (Губкомгол). В системі Губкомголу була створена комісія з вилучення релігійних цінностей. В травні 1922 року ця комісія звернулася до Київської релігійної громади із такою вказівкою: “Наказуємо під вашу відповідальність зобов’язати керівництво усіх синагог, які знаходяться на Подолі, в середу 31 травня з 3 до 4 години дня доставити в Губфінвідділ усі срібні та золоті речі. За невиконання цієї вимоги підете під суд Ревтрибунала” [Гессен В., Хитерер В. Разгром // Возрождение-91.- 1991.-№5.- С. 5].

Крім вилучення коштовностей, проводилися реквізиції цінних книг. Зберігся, зокрема, акт огляду синагоги Бродського в Одесі, в якому зазначалося : “В першій шафі дві полиці займають книжки релігійного змісту (Талмуд), в інших - література: белетристика,

щорічники та інші видання російською, єврейською та староеврейською мовами. У другій шафі – література російською мовою – твори Гейне, Брандеса, історія євреїв Греца, науково-історична література... Голова комісії Сокольський, члени – Красний, Бірман” [Центральний державний архів органів державної влади і управління України (ЦДАВОУ), ф. Р-2497, оп. 1, спр. 4, арк. 7].

Вся ця література вилучалась “на користь трудового народу” і більше не поверталась громаді. У 1924 році було запроваджено правило тотального контролю за діячами релігійних організацій. Збереглася пояснювальна записка рабина харківської синагоги Ілїї-Гірша Ур’євича Мілейковського, у якій він виправдував свій “несанкціонований” виїзд з міста: “У Культвідділ окрвиконкому... Дійсним заявляю, що київськими рабинами я був запрошений приїхати в Київ для вирішення спірного питання з приводу проведення релігійного обряду "халіци". Для цього 16 січня ц.р. я виїхав із Харкова... , а 19-го ввечері приїхав у місто. Єдиною причиною того, що я не знявся з обліку, слугувала та обставина, що я не знав про існування такого порядку. Тепер же зобов’язуюся перед кожною поїздкою ... робити належну про неї заяву” [ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 925, арк. 33]. В іншій заяві до Харківського окрвиконкому євреї просили дозволу у представників влади святкувати Рош-га-Шана. “На подану мною заяву про дозвіл мені молитися на протязі 4-х днів, - писав Мордхо Давидович Баренбург в адмвідділ Харківського окрвиконкому, - я одержав від Вас відмову. ...Ми, 15 осіб, усі люди літні, інваліди, далеко ходити в синагогу за станом нашого здоров’я не в змозі, а за законами єврейської релігії в ці дні їздити нам заборонено” [Там само.- спр. 938, арк. 56]. Контролю підлягають усі дії релігійних общин і окремих громадян, спрямовані на виконання заповідей іудаїзму.

В органах влади і ОДПУ створювалися спеціальні комісії, відповідальні за кураторство за окремими синагогами, громадськими єврейськими організаціями. Їхня діяльність, а також антиєврейська пропаганда призводили найчастіше до вибухів антисемітизму, який стає дедалі більш поширеним в роки розвитку нової економічної політики, особливо серед міського населення України. Загалом розвиток антирелігійної кампанії в Україні був спрямований на досягнення трьох основних цілей: створення контролю за діяльністю релігійних громад, вилучення цінностей, змушення емігрувати найбільш активних релігійних діячів.

Перша половина 20-х років характерна досить активним опором, який чинили віруючі під час руйнації усіх інститутів

релігійної громади. Політика, спрямована на насадження атеїстичної свідомості в країні, стала одним із важливих факторів сіоністського руху, антиурядових виступів, масової еміграції євреїв з Радянської України. Все це призвело до втрати великого шару єврейської традиційної культури, яка існувала на східній частині європейського континенту.